

I.M. ІВАНЕНКО

м. Київ, Україна

ПОНЯТТЯ «АСОЦІАЦІЯ», «АСОЦІАТИВНІСТЬ» У СУЧАСНІЙ ЛІНГВОСТИЛІСТИЦІ

Статтю присвячено розглядові понять «асоціація», «асоціативність» як активних метамовних одиниць сучасної лінгвістики, зокрема лінгвостилістики. Розглянуто історіософські та історіографічні аспекти питання. Схарактеризовано принципи типологізації асоціацій. Описано різновиди асоціативних структур.

Ключові слова: асоціація, асоціативність, асоціативне поле, асоціативно-семантичне поле, асоціативно-образне поле, асоціативно-образний ряд.

Асоціативність – базова властивість мислення, важлива для будь-якого різновиду мовної діяльності людини. Із погляду психології асоціація – це мисленнєво-психічна операція пов'язування інтеріоризованих у свідомості мовця характеристик одного об'єкта з властивостями інших об'єктів; такий закономірний зв'язок двох або кількох психічних процесів (відчуттів, уявлень, думок, почуттів тощо), при якому поява одного зумовлює появу іншого або й кількох інших.

Основи лінгвістичного трактування понять «асоціація», «асоціативність» та розуміння механізмів асоціативності з урахуванням засад психології з погляду системності семантичних зв'язків у мисленні й у мові закладено в працях Ш. Баллі: «Наша думка безупинно асимілює, асоціює, порівнює та протиставляє елементи мовного матеріалу, [...] якими б різними не були ці елементи, вони не просто зіставляються в пам'яті, а взаємодіють один з одним, взаємно притягуються й відштовхуються й ніколи не залишаються ізольованими» [2, с. 30]. Незмінно актуальним для сучасної теорії асоціативності залишається також розроблений у працях ученого поділ асоціацій на: приховані *мнемонічні* (постають «на паралелізмі між експліцитними та імпліцитними формами») та *необхідні* (виникають «між матеріальними знаками та іншими, які мисляться одночасно з ними, без яких певний вислів буде безглуздий або незрозумілий») [2, с. 33 – 34], *близькі й віддалені, внутрішні та зовнішні*. Диференціюючи останні, Ш. Баллі наголошував на їхній визначальності для мовних знаків: «Сутність повністю мотивованого знака полягає в тому, що він спирається на одну обов'язкову внутрішню асоціацію, а сутність повністю похідного знака – у тому, що він уявно пов'язується з рештою знаків за допомогою факультативних зовнішніх асоціацій» [2, с. 154]. Цю класифікацію суттєво поглиблено в працях Ю.Д. Апресяна, який виділяє асоціації *семантичні* (відображають пов'язані зі словом культурні уявлення й традиції), *сміслові та емоційні* [1, с. 67].

Для сучасного осмислення загальнолінгвістичного змісту поняття «асоціативність» концептуальною є позиція О.О. Тараненка, який підкреслює, що «при семантичній композиції одна основа поєднується з іншою внаслідок певного асоціювання у свідомості мовців усвідомлюваними ними поняттями,

причому такі основи не обов'язково повинні знаходитися між собою в контактній синтагматичній позиції» [9, с. 53].

У лінгвостилістиці поняття «асоціація», «асоціативність» пов'язані з осмисленням психолінгвальних механізмів металогічного, образного вживання мовних одиниць та реалізації естетичної функції художньої мови. У цьому контексті дослідники вивчають різновиди метафоричних асоціювань (С.Я. Єрмоленко, А.А. Мойсієнко, Л.В. Кравець, І.Л. Гоцинець), описують дієвість асоціативних стимулів-реакцій на рівні мовно-естетичних знаків національної культури (С.Я. Єрмоленко, О.О. Маленко, Г.М. Сюта).

Характеризуючи складні механізми формування мовних асоціацій, дослідники виділяють чинники, що впливають на утворення асоціативних зв'язків між словами: об'єктивний та соціальний досвід (Г.С. Щур, Б.А. Плотников), інтелектуальний досвід (Ф. Галтон, В. Вундт), залежність від культурно-історичних традицій (Л.В. Сахарний, А.А. Залевська), статеві належності мовця (Н.П. Бутенко). При цьому наголошують, що в кожній конкретній комунікативній ситуації домінує один із названих принципів, оскільки «людська думка постійно коливається між логічним сприйняттям та емоцією. І хоч ці два елементи можуть поєднуватись у різних пропорціях, все-таки в кожному конкретному випадку переважає щось одне: або логічне сприйняття, або почуття. Наша думка в одному разі буде мати логічну доміную, а в іншому – емоційну» [3, с. 82].

Розуміння глибинних механізмів асоціативності, встановлення асоціацій – один із засадничих постулатів теорії внутрішньої форми слова. Збережене у внутрішній формі слова уявлення про первинну базову ознаку реалії в мовному функціонуванні збагачується численними асоціаціями. Частина цих асоціацій зумовлюють формування окремих відтінків, лексико-семантичних варіантів чи навіть значень слів, інші зберігаються як факультативні (наприклад, етномовні, соціальні та ін.) коди функціонально-стильового вживання.

Відомі на сьогодні класифікації типів асоціативних зв'язків враховують і базові позиції психолінгвістики, і потреби лексикології, стилістики тощо. Найзагальніші диференціації здійснюють: 1) за суміжністю, подібністю й контрастом (цей тип асоціацій виділив ще Аристотель); 2) за схемою «слово-стимул – слово-реакція» (вперше цей принцип запропонував Дж. Міллер); 3) за типом відношень, що встановлюються між словом-стимулом та реакцією (асоціатом).

Продуктивним для розвитку сучасної теорії асоціативності варто визнати принцип диференціації асоціацій *за типом відношень між словом-стимулом та реакцією (асоціатом)*. Він, своєю чергою, передбачає стратифікацію асоціацій на кілька типів:

1. Суперординарні (зарахування слова-стимулу до певного класу, групи: *орел – хижак*), координовані (співвіднесення з іншими подібними: *орел – яструб*), атрибутивні (описові). Названі типи диференціюють відповідно до специфіки зв'язку між асоціатом та асоціативом, а також на підставі врахування символічності слова-стимулу [6, с. 50].

2. Парадигматичні (в основі лежать парадигматичні відношення між стимулом і реакцією: *їжа – хліб*) та синтагматичні (виявляються у безпосередніх зв'язках асоціативного стимулу й асоціативної реакції в межах однієї синтагми: *їжа – споживати*) [7, с. 92 – 95].

3. Тематичні – реалізуються в межах тематично обмеженого контексту або становлять в єдності з асоціативним стимулом граматично цілісні словосполуки [7, с. 98 – 99]: *друг – дитинство > друг дитинства*.

4. Онтологічні – детерміновані соціальним досвідом індивідуума, дають змогу групувати елементи із спільними властивостями з погляду відображення їх у свідомості індивідуума та *емпіричні* (дають змогу групувати елементи відповідно до суб'єктивного досвіду індивідуума) *асоціації* [11, с.143].

5. Соціальні – притаманні представникам певної групи й пов'язані з їх професійними, освітніми, статевими, віковими особливостями, а також ті, що зумовлені специфікою індивідуального досвіду особистості [4, с. 23 – 25].

7. Постійні, типові (лежать в основі метонімії) та ситуативні (виникають у конкретній ситуації, лежать в основі вторинної оказіональної номінації) [5, с. 4].

Застосування інших критеріїв дає дослідникам підстави виокремити такі типи асоціацій: а) *звуківі, зорові, одоративні, дотикові* тощо, пов'язані з особливостями сприйняття дійсності (І.Я. Франко, А.О. Білецький); б) *звичні*, які реалізуються усталеними семантико-синтаксичними зв'язками, та *несподівані*, які викликають ефект несподіваності лексико-синтаксичної сполучуваності (С.Я. Єрмоленко, Т.І. Плужникова); в) *прямі*, що виникають на основі логічної сумісності (*золотий – жовтий*) та *непрямі*, тобто *опосередковані*, які наповнюють, створюють емоційно-оцінний зміст слова (*золоте серце, золоті очі*) (Л.О. Пустовіт, В.В. Дятчук); г) *позитивні та негативні* (В.М. Русанівський, Р.М. Фрумкіна); д) *загальнокультурні, національно-культурні та індивідуально-авторські (суб'єктивні)* (В.Н. Телія, М.В. Шевченко).

Для сучасної теорії художньої мови принциповим є усвідомлення зв'язку асоціативності з *образністю*. Як основа конкретно-чуттєвого сприйняття художнього тексту, асоціації слугують основою творення художніх образів (С.Я. Єрмоленко, Л.О. Пустовіт, Л.О. Ставицька, В.А. Чабаненко).

Із погляду історії формування теорії асоціативності як важливого сегмента сучасної української стилістики варто згадати обґрунтовану в трактаті І.Я. Франка ідею *сугестії думок і почуттів*, що урівноважує набуті за допомогою «змислів» і «виображень» інтелектуально-емоційні досвіди автора і читача художнього тексту. Самі ж «змисли» дослідник поділяє на «вищі» (такі, що мають власні органи сприйняття – зір, слух, смак, запах) та «нижчі» (дотик). Найбільш знаковими з погляду відбиття в художній мові є зорові й смакові враження, оскільки саме вони найчастіше стають основою художнього моделювання поетичних образів. Оскільки в сучасному розумінні «змисли» – це і є асоціації, то можна цілковито погодитися з думкою Г.М. Сюті, що висловлені наприкінці ХІХ ст. міркування І. Франка стали прогностичними для «розвитку української філологічної думки .. в напрямку найновішого на той час розуміння психолінгвальних механізмів рецепції, методики вивчення типів та інтенсивності впливу художніх творів на читача» [8, с. 36 – 37].

Не втратило теоретичної значущості й міркування І.Я. Франка про важливість асоціативного мислення для автора художнього твору: «Майже кожний чоловік має в собі величезне багатство ідей і почувань, хоча мало хто може і вміє користуватися ними. Бо все, що чоловік у своєму житті думав і читав, що ворушилось у його душі і розбуджувало його чуття, [...] не пропадає, а робиться

тривким, хоч і скритим набутком його душі. Та є люди, котрі мають здібність видобувати ті глибоко заховані скарби своєї душі і давати їм вираз у зрозумілих для кожного словах [...] – се наші поети» [10, с. 62].

Незаперечну актуальність зберігає запропонований І.Я. Франком поділ поетичних асоціацій *за змістом* («звичайні», тобто прості, й «силоміць зчеплені», тобто складні). Сутність «звичайних» асоціацій він визначає через їхню здатність зіставляти, уподібнювати близькі, споріднені між собою предмети і явища, до яких «мимоволі повертає думка» [10, с. 67 – 68]. Натомість складні асоціації, пов'язуючи явища, реалії, процеси далекі, а іноді й протилежні одне одному, вимагають «сугестії».

Упродовж ХХ ст. в теоретичній стилістиці, зокрема й в українській, основні принципи реалізації асоціативності в художньому тексті були суттєво поглиблені. Одним з основних предметів інтенсивного опрацювання стала проблема розширення асоціативного ореолу слова як одного із способів створення поетичної образності, що часто відбувається завдяки порушенням «семантичної узгодженості» та «синтагматичної умотивованості знаків» (Ш. Баллі).

Парадигматична впорядкованість слів у мові і в пам'яті людини, наявність чітких ментальних зв'язків між певними предметами, реаліями на підставі спільності чи суміжності окремих їхніх рис, ознак тощо (пор.: *весна – зелень, світло, сонце, тепло, квіти, почуття* тощо) умотивовує асоціативне групування слів у семантичні поля.

Ідея *асоціативного (асоціативно-семантичного) поля* вперше сформульована в працях Ш. Баллі. Розвиваючи теорію Ф. де Соссюра, він довів, що в мові існує «широка мережа постійних мнемонічних асоціацій, досить подібних між собою у всіх суб'єктів мовлення» [2, с. 30]. Це, на думку дослідника, пояснює, чому кожне мовлене чи почуте слово викликає в свідомості мовців низку інших слів або певні образні уявлення. Людському мисленню загалом властиве «прагнення зв'язати між собою слова або складові частини слів, враховуючи їх зовнішню форму, а не їх взаємовідношення з ідеєю, символом якої вони виступають» [3, с. 50]. Вирішальною при цьому залишається семантична спорідненість.

Принциповим для розвитку теорії асоціативності й асоціативно-семантичного поля зокрема залишається твердження Ш. Баллі про те, що структура й склад елементів асоціативного поля мають суб'єктивний і ситуативний характер: «Залежно від індивідуального характеру суб'єктів мови і від ситуації, в якій розгортається мова, один знак може викликати в уяві будь-який інший, якому віддається перевага: у дроворуба дерево викличе переважно уявлення про дерево як матеріал, у мандрівника, який знемагає від спеки, – уявлення про тінь. [...] У мові ми знаходимо приховані асоціації, що, не виключаючи інших, неминуче виникають разом з уявленнями знака, незалежного від ситуації та від контексту» [3, с. 51].

Концептуальний розвиток ідей Ш. Баллі та теорії асоціативного поля спостерігаємо в працях В. Порціга (висловив думку, що асоціативні ряди утворюються завдяки постійній сполучуваності слів у процесі мови), Е. Косеріу (основною ознакою, що відрізняє асоціативне поле від семантичного, назвав відцентровий характер його семантичних процесів).

В українській лінгвістиці питання асоціативності, зокрема й структури асоціативного поля, висвітлено в працях Н.П. Бутенко [див., наприклад: 5]. Дослідниця докладно описує принципи організації асоціативного поля: асоціати до слова-стимулу диференціюються за визначеними напрямками, що зазвичай виявляються уже в ядрі поля і продовжуються на його периферії.

Загалом варто відзначити, що з погляду лінгвостилістики асоціативно-семантичне поле – це текстова структура, модель функціонально-стилістичного навантаження лексико-семантичних одиниць. Ядром такого поля, як правило, слугують ключові слова – смислово-оцінні координати всього твору.

Інший різновид об'єднання лексики з урахуванням асоціативних зв'язків між компонентами – *асоціативно-образне поле*. Постає на ґрунті асоціативно-семантичного або лексико-семантичного об'єднання завдяки тотожності денотативних властивостей мовних знаків, спільній традиції загальномовного та поетичного вживання. Його центром слугує найбільш активна одиниця (домінанта) – стрижневий компонент ряду, який організовує відношення всіх інших компонентів. Від цієї домінанти відходять асоціативно-образні ряди (лексикотематичні лінії), що, розвиваючись і перетинаючись, семантично співдіють із центром асоціативно-образного поля. Важливо, що динамічність асоціативно-образних рядів, їхній потенційний розвиток залежить від «доцентрових і відцентрових тенденцій; з одного боку, образ стимулює розширення кола зв'язків і асоціацій [...]. З іншого боку, певна частина його застосування закріплюється як більш або менш стійка. Унаслідок цього образні ряди становлять єдність стійкого й змінного. В різних циклах ті самі ряди представлені, з одного боку, різними образами, що змінюють один одного, з іншого боку – повторюваними образами, специфіка яких полягає в тому, що, залишаючись незмінними в основі, вони щоразу входять у нові контексти, у нові асоціативні зв'язки» [7, с. 243 – 244].

Отже, «асоціативність» – одне з ключових понять сучасної лінгвістики, зокрема лінгвостилістики, стилістики тексту. Системотворчість асоціативно-семантичних зв'язків між словами, одиницями мови виявляється в моделюванні асоціативних польових структур (асоціативно-семантичних, асоціативно-образних полів) та інших мікросистем лексики (асоціативно-образних рядів). Поєднання слів у такі польові структури мотивоване принципами спільної семантики, форми (зовнішньої та внутрішньої) слова та спільністю семантичного простору, яким може бути контекст, текст.

Асоціація, асоціативність – це метамовні одиниці сучасної лінгвостилістики. Їхня термінологічна функційність пов'язана з активним лінгвостилістичним пізнанням проблем «мовна асоціація», «художньомовна асоціація», «асоціативність і художня творчість».

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. Москва: Наука, 1974. 367 с.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Москва: Изд-во иностр. лит., 1955. 416 с.
3. Балли Ш. Французская стилистика. Москва: Изд-во иностр. лит., 1961. 394 с.
4. Брудный А.А. Значение слова и психология противопоставления. Семантическая структура слова. Москва: Наука, 1971. С. 19 – 27.
5. Бутенко Н.П. Словник асоціативних норм української мови. Львів, 1979. 119 с.

6. Залевская А.А. Межкультурный аспект проблемы ассоциации. *Словарь ассоциативных норм русского языка*. Москва, 1977. С. 46 – 52.
7. Кожевникова Н.А. Словоупотребление в русской поэзии начала XX века. Москва: Наука, 1986. 253 с.
8. Сютя Г.М. Цитатний тезаурус української поетичної мови XX століття. Київ: КММ, 2017. 384 с.
9. Тараненко А.А. Языковая семантика в ее динамических аспектах. Київ: Наук. думка, 1989. 256 с.
10. Франко І.Я. Из секретів поетичної творчості. *Зібрання творів у 50 т.* Т. 31. Київ: Наук. думка, 1981. С. 45 – 120.
11. Щур Г.С. О типах лексических ассоциаций в языке. *Семантическая структура слова: Психолингвистические исследования*. Москва: Наука, 1971. С. 140 – 151.

Iryna Ivanenko

NOTION ASSOCIATION, ASSOCIATIVITY IN MODERN LINGUISTYLISTICS

The article deals with the scientific determination of notions *association* and *associativity*. They are defined as active metalingual units of the modern linguistics, in particular linguostylistics. Historical and historiographical aspects of the question are considered. The principles of typology of associations are described. Varieties of associative structures are described.

Keywords: association, associativity, associative field, associative-semantic field, associative-figurative field, associative-shaped row.

УДК 811.161.2'801.612'373.46

Г.С. КОБИРИНКА
м. Київ, Україна

ПРОБЛЕМИ АКЦЕНТОЛОГІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті проаналізовано етапи введення в науковий обіг та функціонування акцентологічної термінології в українському лінгвістичному просторі. Простежено, як сприймали і розуміли дослідники таке складне явище як наголос, адже від цього залежить і розвиток термінологічної бази. З'ясовано, якими термінами позначені явища наголошення слів у стародавніх українських граматиках та проаналізовано їхнє подальше функціонування в українському мовознавстві.

Ключові слова: наголос, акцент, акцентологія, термін, український лінгвістичний простір.

Акцентологія як розділ мовознавства, що вивчає природу наголосу, його функціонування, а також мовні засоби, пов'язані з наголосом, має свій багатий поняттєвий термінологічний апарат, зокрема це: *наголос, наголошення, наголошений* чи запозичені з грецьких граматик латинського походження *акцент, ак-*

© Г.С. КОБИРИНКА, 2019